

ידידי המלך: פובליוס ודיוס פוליו בהרודיון

רחל בר־נתן ויהודית גרטנר

של אמפורות בכמות מסחרית זוהה במצדה ובאתרים אחרים הקשורים להורדוס (בר־נתן 2006: 313–314).⁷ העדויות מהרודיון מאשרות כי גם לכאן הגיעו אמפורות משני המשלוחים שזיהתה בר־נתן במצדה: המשלוח הפרטי משנת 26/27 לפני הספירה, כפי שמעידות האמפורות מכיוס, וגם המשלוח השני משנת 19 לפני הספירה (בר־נתן וגרטנר בדפוס; אקר 2013: 67–70). האמפורות מכיוס הנושאות את טביעת החותם של פוליו נמצאו, מלבד בהרודיון ובמצדה, גם בשומרון ובקיסריה (פינקלשטיין 2006: 125–128). ממצאים אלו מחזקים את הקביעה, כי אין מדובר במשלוח מסחרי אלא במשלוח פרטי למלך הורדוס, והאמפורות שנאספו ונשלחו אליו במשלוח אחד פוזרו בין ארמונותיו (בר־נתן 2006: 312). יש להדגיש כי אמפורות הנושאות טביעות חותם של פוליו נדירות ברחבי האימפריה, ועד כה נמצאו רובן ביהודה, בארמונותיו של הורדוס. פרט ל-38 ידיות האמפורות הנושאות טביעת חותם שנמצאו בחפירות נצר בהרודיון, נתגלו ידיות עם טביעת חותם של פוליו גם במקומות הבאים: אחת בחפירות קודמות של משלחת איטלקית בהרודיון (טסטה 1972: 83); אחת אצל סוחר עתיקות (פינקלשטיין 2006: 127); שתיים במצדה (כותן וגייגר 1989: 219); שתיים בשומרון; שתיים בקיסריה (פינקלשטיין 2006: 125–127). ואילו שלוש טביעות החותם שנמצאו ברחבי האימפריה הרומית ופורסמו — שתיים מקרתגו (צ'רניה 1969: 147–148) ואחת מאזור גאליה (*Cisalpine*, בלדצ'י 1968: 59) — נטבעו על ידיות אמפורה מטיפוס אחר (Dressel 2–4), והן כנראה מן האי קוס ולא מכיוס. עדות זו עשויה ללמד שאותו פוליו הפיק יינות גם בקוס, או שיצר יין באיטליה ושיווק אותו באמפורות המחקות את טיפוס אמפורות קוס.⁸ לאור זאת, העובדה כי עד היום לא נמצאו או פורסמו ידיות חתומות בשמו של פוליו מאסיה הקטנה, אזור שלפי הנחתנו היו בו לפוליו חוות לייצור אמפורות ויין, היא מפתיעה. ייתכן כי מיעוט טביעות הנושאות את שמו של פוליו נובע גם מן האפשרות שהשימוש בחותמות על ידיות האמפורה היה בכיוס ובקוס פחות מחייב ומאורגן מאשר למשל ברודוס או בקנידוס (פינקלשטיין 2006: 134–135). מלבד הידיות החתומות האלה אין בידינו מקורות היסטוריים או ממצאים אחרים להבנת אופי ייצור האמפורות והיין בידי פוליו. הימצאותן של ידיות אמפורה חתומות הנושאות את שמו

”אך חשוב מכול היה בעיני הורדוס כי בקרב ידידי הקרובים של קיסר הוא היה שני [רק] לאגריפא...” (מלחמת היהודים א, 400)

הורדוס המלך היה ידוע בקשריו עם האליטה והשליטים הרומיים וגם באהדתו לאורח החיים והתרבות היוונית-רומית. במאמר זה נציג גילוי ארכאולוגי המוסיף מידע על קשריו של הורדוס עם האליטה הרומית.⁴ נושא המאמר התחיל להתגבש לפני שנים מספר עם אהוד נצר, והמחקר, שהושלם ורואה אור כעת, מוקדש לזכרו.²

במהלך החפירות המחודשות של האוניברסיטה העברית בהרודיון בהנהלת אהוד נצר וצוותו נמצאו יותר מ-38 ידיות של אמפורות ובהן טביעות חותם, אשר נשאו שם מקוצר בלטינית: PVE POL (אזור 1).³ ידיות אלו נוספו לשש ידיות שעליהן טביעות זהות אשר נמצאו בחפירות קודמות של א' נצר בהרודיון, ולפי הפענוח של ג' פינקלשטיין הן נשאו את שמו של אזור רומי ממעמד הפרשים — פובליוס ודיוס פוליו (*Publius Vedius Pollio*; פינקלשטיין 2006).⁴ האמפורות שייכות לטיפוס שנוצר באי כיוס (*Chios*) שליד החוף המערבי של אסיה הקטנה, אי שהיה מפורסם ביין המשובח שלו (פליניוס, 21.89; 22.81). ידיות חתומות אלו יכולות להעיד על כך שלפוליו הייתה חווה לייצור יין באי כיוס.

אמפורה שלמה עם טביעת חותם כזו נמצאה במצדה וזוהתה ופורסמה לראשונה בידי בר־נתן כשייכת לטיפוס מכיוס (בר־נתן 2006: 319–320, M-AM3). האמפורה התגלתה בבור מים 5001 עם אמפורות נוספות אשר זוהו כחלק ממשלוח אמפורות פרטי למלך הורדוס (שם, 18–20).⁵ בדיקות פטרוגרפיות של ידיות האמפורה חיזקו את הזיהוי שמקורן בכיוס.⁶ קבוצת אמפורות מיוחדת זאת ממצדה כללה גם כמה טיפוסים נוספים מן האיים האגאיים קנידוס, כיוס, וכנראה לסבוס (טיפוסי M-AM2-AM4), וגם מקמפניה (M-AM1). האמפורות מקמפניה נשאו כתובות (*tituli picti*) שעל-פיהן אפשר היה לתארך את המשלוח לשנים 26–27 לפני הספירה (כותן וגייגר 1989: 133–139, מס' 795–799; בר־נתן 2006: 312–320).

לפי הממצא בהרודיון וגם באתרים אחרים מימי הורדוס אפשר לקבוע כי חלק מן האמפורות הללו נשלחו באופן פרטי להורדוס ופוזרו בארמונותיו השונים. משלוח נוסף

של פוליו בכמות כה גדולה בהרודיון היא אפוא תופעה יוצאת דופן, והיא מעידה כנראה על קשרים אישיים וכלכליים בין פובליוס ודיוס פוליו להורדוס. אפשר שהאמפורות עם היין המשובח מחוותו בכיוס נשלחו כמתנה אישית למלך יהודה.⁹ קשה לקבוע את היקפו של משלוח האמפורות מכיוס, כי איננו יודעים אם כל האמפורות נשאו את חותמתו של פוליו, או שמא רק חלקן.

מי הוא אותו ודיוס פוליו, ששמו מוזכר בעיקר בקשר לסיפורים על עושרו ואופיו הראוי לשמחה, והנה גילוי ידיות האמפורה מאפשר לעיין מחדש באישיותו? ודיוס פוליו, בן לעבד משוחרר, היה איש עשיר ממעמד הפרשים.¹⁰ בהיותו מקורב לאוגוסטוס (*amicus Augusti*, פליניוס 9, 77),¹¹ נשלח על ידו לאסיה למשימות שונות (שרר 1990). משימתו הידועה ביותר הייתה השליחות לאפסוס שבאסיה הקטנה, לאזור שהיה מוכר לו, בין השנים 30–25 לפני הספירה בקירוב, כדי להסדיר את מימון הפולחן והמשחקים הקדושים בעיר (אטיקינסון 1962: 261). האיש נכלל בין ה"אנשים החדשים" (*homines novi*), שהתעשרו ועלו לגדולה בשלהי תקופת הרפובליקה ובתחילת התקופה האימפריאלית, והתפרסם בהונו הרב ובאכזריותו. במקורות ספרותיים הוא נזכר אמנם מעט, אבל קיקרו מתארו ככתביו כאיש עשיר אך בזוי, אשר פגש בעת ביקורו באסיה (קיקרו, 6, 1). מפגש זה, שהתרחש כנראה בסביבת שנת 50 לפני הספירה, מעיד על נוכחות פוליו באזור זה. רכושו של פוליו כלל אחוזות ברומא, בפאוסיליפום שבקמפניה (*Pausilypum*) וכנראה אף במצרים (קפוני 2002), וכן אחוזות שהיו קשורות לתעשיית הלבנים באיטליה¹² ולייצור יין ואמפורות באיים כיוס וקוס, כפי שהנחנו כאן. פוליו אף זכה להנחה משמעותית במסים לייבוא מפרובינקיית אסיה עד ל-10000 HS (= סטרציות; קוטייה ואחרים 2009: 142, 218). לפי כתובות הקדשה, פוליו בנה קיסראום (*caesareum*) לאוגוסטוס בבנוונטום (*Beneventum*; סים 1961: 28–29), ואף ליווה אותו כנראה במסעו באסיה הקטנה בשנת 19/20 לפני הספירה בקירוב. לכבוד ביקור זה תרם לשיקום מקדש אתנה באיליון (*Ilion*), יחד עם מרקוס אגריפא, יד ימינו של אוגוסטוס (וב 1996: 48). במותו בשנת 15 לפני הספירה הוריש פוליו את רכושו לאוגוסטוס (דיו, 23, 54, 1), ובכך הפכו נכסיו לאחוזות אימפריאליות (*patrimonium*).¹³

יש להניח כי דרכיהם של הורדוס מלך יהודה ושל פובליוס ודיוס פוליו הצטלבו, שכן משלוח היין האישי המדובר מחייב היכרות קודמת בין האישים. האפשרות הסבירה ביותר לזמן הפגישה הראשונה בין פוליו להורדוס היא לאחר קרב אקטיום (*Actium*, 31 לפני הספירה), כשהורדוס פגש את אוקטביאנוס, לימים אוגוסטוס, ברודוס בשנת 30 לפני הספירה (מלה"א, 386–393).

מה, אם כן, אפשר ללמוד על אופי הקשר בין הורדוס לפוליו? ככל הנראה, היו בין שני האישים קשרי ידידות (*amicitia*), שהתבטאה בין היתר במשלוח היין המשובח מאת פוליו אל הורדוס ושליחת בניו של הורדוס אל פוליו לרומא

איור 1: אמפורה מכיוס ממצדה (למעלה) וידיות ובהן חותמו של ודיוס פוליו מהרודיון (למטה)

שירות (שלב ג). פעילות הבנייה הזאת מתוארכת על-פי הממצא הנומיסמטי והקרמי ומשיקולים סטרטיגרפיים לשנים 20–30 לפני הספירה (שם, 258–270). הקמת תאטרון פרטי קטן צמוד לגרם המדרגות המונומנטלי הקדום מתוארכת לשנים 20–25 לפני הספירה (שלב ד), ולאחריה נבנה המאוואולאון המיוחס להורדוס במתחם הקבר בשנים 20–10 לפני הספירה (שלב ה). אם כן, אפשר כי תיאור הבנייה של הרודיון בכתבי יוספוס מתייחס למעשה לשלב הבנייה שפורט לעיל, שלב 2, וייתכן שאז נערכה החנוכה הרשמית של הרודיון.

גילוי ידיות האמפורה שעליהן טביעת החותם של ודיוס פוליו, שהגיעו במשלוח האישי למלך הורדוס, אשר תוארך כאמור לשנת 26/27 לפני הספירה, מחזק טענה זו. אחת החותמות אף התגלתה בתוך מקווה טהרה שמתוארך לשלב בנייה קדום (שלב ב), שבוטל בעת בניית קברו של הורדוס.¹⁵ רובן הגדול של הידיות החתומות נמצא בתוך המילויים שנשפכו במדרון הצפוני של ההר בעת הקמת ההר המלאכותי, לצד פתחי מאגרי המים. ייתכן כי חלק משברי האמפורות נשפך קודם לכן בריכוזי אשפה במדרון עוד במהלך חיי הארמון. נראה שמלבד מספר קטן של אמפורות, רובו של משלוח זה הגיע להרודיון, אולי לציון אירוע מיוחד ואולי לחנוכת הארמון שעל ההר.

ביקור בניו של הורדוס ברומא

בשנת 22/23 לפני הספירה נשלחו בניו של הורדוס, אלכסנדר ואריסטובולוס, לרומא. לדברי יוספוס, הורדוס שלח את בניו אלה לשהות ברומא בחסות הקיסר אוגוסטוס, כחלק מהחינוך הרומי שניתן ליורשי ממלכות החסות, ושם התגוררו בביתו של איש בשם פוליו:

“...החליט לשלוח לרומי את בניו, את אלכנדרוס ואריסטובולוס, שיפגשו את קיסר. כשבאו (שמה) שימש להם אכסניה בית פוליון — איש אחד מאלה ששקדו מאוד (לזכות) בידדותו של הורדוס...” (קדה”ט, 342–343).

פוליו זה וזהה בידי כמה חוקרים כאסיניוס פוליו (*Asinius Pollio*),¹⁶ קונסול בשנת 40, שלדברי יוספוס נכח במעמד שהורדוס קיבל מידי הרומאים את השלטון בממלכת יהודה (פלדמן 1996; שוורץ 1990: 44, הערה 25). לעומתם סברו חוקרים אחרים, כדוגמת סים, בראונד ופינקלשטיין, כי אפשר לזהות באיש זה את פובליוס ודיוס פוליו המקורב לאוגוסטוס (סים 1961: 30; בראונד 1983). פינקלשטיין אף ראה בגילוי האמפורות החתומות בשמו של ודיוס פוליו, כפי שאנו סוברים, חיזוק לטענה זאת (פינקלשטיין 2006: 138–139). יתר על כן, בבעלותו של פוליו זה היה ארמון מפורסם ברומא, שנבנה על גבעת האסקווילין (*Esquiline*), ואובידיוס תיאר אותו כגדול מערים קטנות (אובידיוס, פסטיבלים 6: 639–645). אולם, לטענתו של פלדמן, אם לא היה מדובר באסיניוס פוליו (שהוזכר גם ב”מלחמת היהודים”), אזי יוספוס היה

(ראו להלן), דבר שהעלה בוודאי את יוקרתו של האיש.¹⁴ ייתכן שקשר זה התהדק בעת נסיעתו של הורדוס לרומא כדי להחזיר את בניו. שני האישים, האחד מלך בחסותה של רומא והשני מן ה”אנשים החדשים” המחפשים את מקומם במערך השלטוני ברומא, יכלו למנף את קשריהם האישיים למטרותיהם הפרטיות: להורדוס סיפק הקשר אפשרות להתקרב עוד יותר לחצר אוגוסטוס, להתעדכן באירועים הפוליטיים ברומא וגם לספוג את המגמות החדשות של האדריכלות והאמנות, ואילו לפוליו העניק הקשר יוקרה רבה ואולי אף יכולת לפתח קשרים חדשים במזרח האימפריה. קשה לקבוע אם מעבר למחנות מסוג זה נוצרו בין האישים קשרים כלכליים של ממש.

מכל מקום, הימצאות הידיות החתומות מבהירה לדעתנו סוגיות אחדות מחיי ופועלו של הורדוס המלך ונדון בהן במאמר זה: זמן ייסודה של הרודיון; ביקור בניו של הורדוס ברומא; והשפעות אפשריות על תכנית התאטרון בהרודיון.

תאריך ייסוד הרודיון

עד היום היה מקובל במחקר לתארך את הקמת הרודיון, המבצר הנושא את שם המלך, לשנים 25–22 לפני הספירה (סג”ל 1973: 27; נצר 1981: 1; ליכטנברגר 1999: 99). הצעה זו מבוססת בראש ובראשונה על כתבי יוספוס, שלפיהם הורדוס בנה את המבצר לאחר חתונתו עם מרים השנייה ולאחר ביסוס שלטונו בכל הארץ:

“...כשנסתיימה חתונתו בנה מבצר נוסף באותם המקומות, שבהם ניצח את היהודים כשקיפח את שלטונו, ואנטיגונוס עמד בראש המדינה” (קדה”ט, 323).

גם על-סמך האירועים המשמעותיים בתקופת הורדוס משייכים החוקרים את ייסוד הרודיון ואת שיא תנופת הבנייה שלו בכלל לאמצע שלטונו — בין שנות התבססותו ובין שנותיו האחרונות ודעיכת כוחו (שוורץ 2013). קוקינוס, במחקרו על השושלת ההרודיאנית ועל-סמך פירושו את סדר האירועים בחיי הורדוס כמתואר ב”מלחמת היהודים”, טען כי חתונה זו התקיימה מוקדם יותר, בשנת 28 לפני הספירה (קוקינוס 1998: 216–223). אך דומה שדעה זו לא התקבלה על דעת החוקרים (שוורץ 2013). אין באפשרותנו להכריע בדבר זמנה המדויק של חתונה זו, או הקשר שלה להקמת הרודיון, אך הנתונים הארכאולוגיים מלמדים כי ראשית הבנייה בהרודיון קדומה לשנת 23–22 לפני הספירה. מלבד תיאורי יוספוס את בריחתו של הורדוס מירושלים בשנת 40 לפני הספירה וניצחונו על רודפיו באזור הרודיון (מלה”א, 265), הניבו חפירות השנים האחרונות ממצאים המעידים על שלבי בנייה קדומים יותר במקום (פורת, קלמן וצ’אצ’י 2013). מהשלב הקדום (שלב 1) נמצאו רק שרידים מעטים הקודמים למפעלי הבנייה הגדולים במקום (37–30 לפני הספירה). בשלב השני הוקם ככל הנראה מבנה בראש ההר וסביבו קיר-תמך משופע (שלב 2), וכן נבנה גרם מדרגות מונומנטלי קדום ונחצבו מאגרי המים (שלב 2). שלב זה מלווה בהקמת מתחם מגורים במדרון הצפוני לנותני

גילוי של התאטרון המלכותי בהרודיון מאפשר לנו להצביע על קשר נוסף בין האישים.

בחיפירות האחרונות של אהוד נצר וצוותו בשנים 2006–2013 נחשף בהרודיון תאטרון פרטי קטן²⁰ ובו תא למכובדים (*pulvinar*), או במקרה של הורדוס תא מלכותי, מעל מערכת המושבים (איור 2; נצר ואחרים 2009: 110–115).²¹ בנוי התאטרון ניצלו מדרון טבעי להקמת המבנה ומערכת המושבים (*cavea*). קוטר של מערכת המושבים כ-32 מ' ולה 12 שורות מושבים ומקומות לכ-350 צופים. היא נחלקה לשני גושים, עליון ותחתון, שביניהם מעבר (*praecinctio*). מערכת המושבים העליונה חולקה לארבע יתדות (*cunei*) המופרדות בשלושה גרמי מדרגות (*scalaria*). בשורה העליונה של גוש המושבים העליון הותקנו כנראה מושבים עם משענת.

התא המלכותי נבנה בראש שורת המושבים העליונה וסטיו עמודים (*porticus*) הפריד בינו ובין המושבים. במת התאטרון, שרק יסודותיה השתמרו, הייתה מלבנית ומידותיה 23×11 מ'. ממבנה הבמה (*scaenae frons*) השתמרו רק פריטים אדריכליים המעידים שהיה בעל שתי קומות. הקהל נכנס אל גוש המושבים התחתון דרך פרוזדורים צרים ומקורים (*parodoi*) שהובילו אל האורקסטרה. הקהל רם הדרג יותר נכנס כנראה אל גוש המושבים העליון דרך חדר כניסה שהותקן בדרום-מערב, שאליו הגיעו דרך גרם מדרגות רחב ממעלה ההר.

בראש מערכת המושבים, מול מרכז הבמה, נחשפו כאמור שרידי של תא מלכותי גדול ומפואר (7×8 מ', וגובהו 6 מ'), ושני חדרים צדדיים. התא המלכותי שימש את המלך ומקורביו כחדר אירוח בשעת האירועים בתאטרון. על-פי שברי טיח מעוטר שנמצאו במפולת בתוך החדר, יש לשער כי הייתה לתא גם קומה עליונה, אולי מרפסת, אשר שימשה את המלך ואת מקורביו.

התא מלכותי היה מעוטר בציורי קיר ייחודיים שנוצרו בשני שלבים. בהסתמך על סגנון ציורי הקיר בשלב ראשון, שנעשו בטכניקת פרסקו בסגנון הפומפיאני השני, אפשר לתארך אותו לפני שנת 20 לפני הספירה בקירוב (רוזנברג 2008: 355–364). השלב השני, המאוחר יותר, נעשה בטכניקת סקו (*secco*) והוא כולל תמונות מצוירות על הקירות (*pinakes*) היוצרות אשליה שהן תלויות על הקיר, המתארות חלונות פתוחים לנופים משתנים. ציורי קיר דומים, המייצגים את סוף הסגנון השני ואת תחילת הסגנון הפומפיאני השלישי, תוארכו לשנים 20–15 לפני הספירה. השינויים בעיטור התאטרון נעשו אולי לקראת ביקורו של מרקוס אגריפא ביהודה בשנת 15 לפני הספירה (שם, שם). על-פי נתונים אלו ניתן לתארך את הקמת התאטרון בין השנים 25–20 לפני הספירה.

תאטרון נוסף, דומה בתכניתו לתאטרון בהרודיון, נמצא לדעתנו אף הוא בתחום ממלכתו של הורדוס; הוא התגלה ביריחו, כחלק ממכלול ההיפודרום (איור 3). מבנה זה נחפר חלקית בידי א' נצר ומשלחתו בשנים 1976–1977 ופורסם בשנת 2004 (נצר ולוריס-צ'אצ' 2004: 197–211).²² בקצה

מזכיר את ודיוס פוליו בשמו המלא, ולכן לדעתו הזיהוי הוא אסיניוס פוליו.

אכן, גאיוס אסיניוס פוליו היה האיש הידוע יותר משתי הדמויות: קונסול בשנת 40 לפני הספירה, תומכו של מרקוס אנטוניוס שעזר לרקום את ההסכם המפורסם בינו ובין אוקטביוס בברונדיזיום (*Brundisium*) וזכה לתהלוכת ניצחון בשנת 38/39 לפני הספירה בקירוב הודות לניצחונו באיליריום (*Illyrium*). אבל לגבי קשריו עם אוגוסטוס לאחר קרב אקטיום ומעמדו הפוליטי חלוקות הדעות במחקר.¹⁷ נראה כי הוא התרחק מהפוליטיקה והתמקד בכתיבת ספרי היסטוריה ובתמיכת אמנים (מורגן 2000: 60–68). לעומת זאת, כוחו של ודיוס פוליו התעצם לאחר קרב אקטיום.

ודיוס פוליו היה ידוע בקשריו לאוגוסטוס, וזה אף ביקר אותו באחוזתו בפאוסיליפום, כפי שמעיד הסיפור המפורסם על אכזריותו: בעת ביקורו של הקיסר הורה פוליו להשליך עבד לברכת דגים טורפים כעונש, ועל כך נענש בידי אוגוסטוס.¹⁸ אוגוסטוס אף הרס כליל את הארמון שפוליו הוריש לו לאחר מותו בשנת 15 לפני הספירה ובנה שם את הפורטיקו של ליוויה (סיים 1961: 29–30).

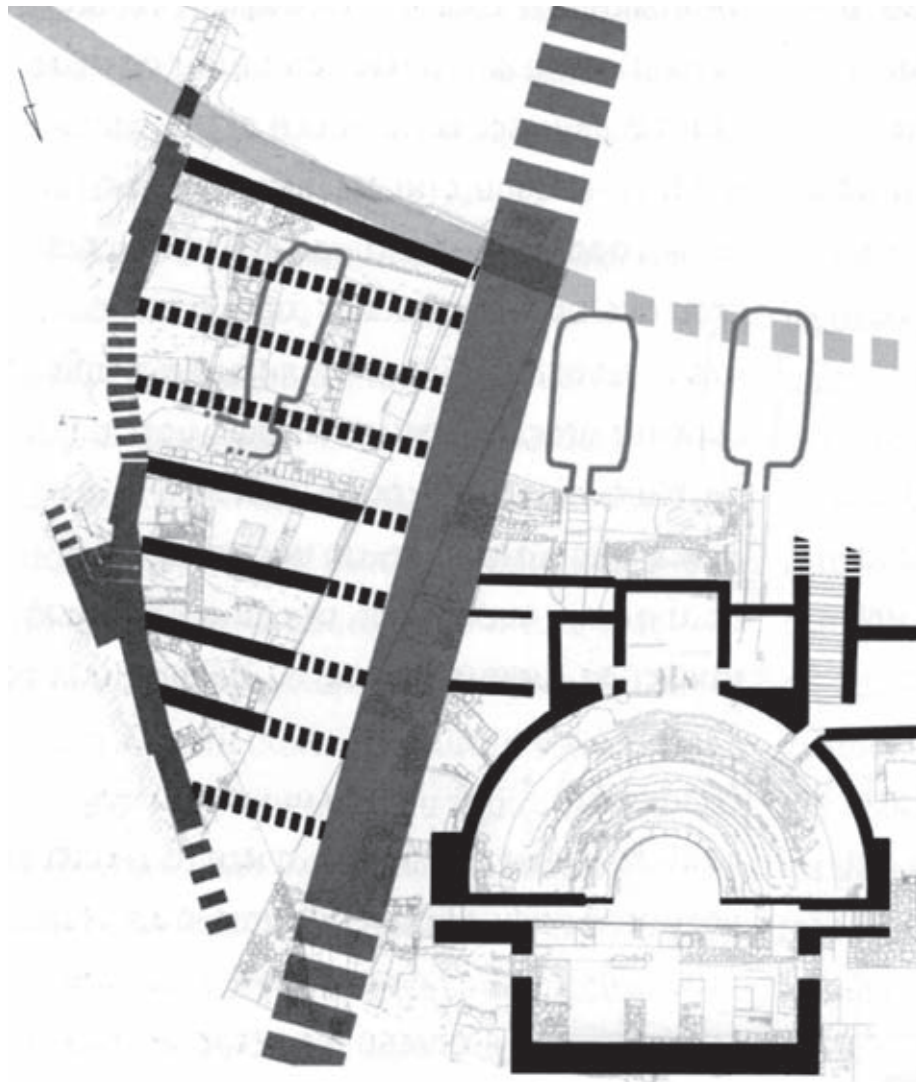
ייתכן שאפשר לפתור סתירה זו של היעדר אזכור שמו המלא של המארח בהנחה כי שמו לא נזכר במלואו מכיוון שנגזר על האיש סוג של מחיקת זיכרון (*damnatio memoriae*) בשל אכזריותו כלפי עבדיו ובשל אורח חייו הבזבזני ועושרו המוחצן, אשר היו מנוגדים לערכים שאוגוסטוס ביקש להנחיל (דיו 54, 23).

אם כן, מציאתן של טביעות חותם ודיוס פוליו בהרודיון (וגם במצדה, בשומרון ובקיסריה) מחזק את הסברה, כי פוליו אכן אירח בביתו את בניו של הורדוס, ומשם החזיר אותם המלך בעצמו כאשר ביקר ברומא בשנת 17/18 לפני הספירה. ביקור זה, כמו ביקוריו הקודמים ברומא, שהראשון ביניהם התקיים בשנת 40 לפני הספירה, אפשר להורדוס להכיר באופן אינטימי לא רק את הפוליטיקה של מרכז השלטון הרומי, אלא גם את השינויים בתרבות, באדריכלות ובאופנות האמנותיות שחלו בלב האימפריה במהלך השנים, עוד לפני ביקורו של מרקוס אגריפא ביהודה בשנת 15 לפני הספירה.

התאטרון הפרטי של הורדוס בהרודיון ומקורותיו האדריכליים

נראה כי אחד הנושאים המקשרים בין שתי הדמויות הם מפעלי הבנייה. ודיוס פוליו היה מפורסם באחוזותיו המפוארות, הן ברומא הן בקרבת מפרץ נפולי, בפאוסיליפום (פירוש שמו של המקום הוא "ללא דאגות"). בפאוסיליפום נהנה פוליו מווילה ימית (*villa maritima*) שנבנתה על צוק מעל הים, עם נמל פרטי, בריכות דגים בנויות לתוך הים, בית מרחץ, אודאון ותאטרון פרטיים (גינתר 1913). הווילה ומיקומה הדרמטי מזכירים את הארמונות של הורדוס, אשר הקפיד לנצל ולעצב את הנוף ולשלב את הבניינים בו באופן ציורי.¹⁹ להלן נציע כי

איור 2: התאטרון בהרודיון (על-פי פורת, קלמן וצ'אצ'י 2013, איור 4)

הצפוני של זירת ההיפודרום, ששימש גם במה, שולבה מערכת מושבים של תאטרון (*cavea*) אל תוך תל מלאכותי, ועל-גבי התל נבנה מבנה צמוד אל התאטרון. קוטר מערכת המושבים של התאטרון כ-70 מ' והיא כללה 26 שורות. היא עוצבה, כמו בהרודיון, מגוש מושבים תחתון וגוש עליון, שביניהם מפריד מסדרון. בראש שורת המושבים העליונה שוחזר סטיו עמודים. מצפון למערכת המושבים הציע נצר לשחזר שורה של חמישה חדרים (שם, 222–225, איור 260), שמצפון להם הוקמה חצר פריסטילית, אולי פלסטרה (*palestra*), ובהמשך צפונה עוד מערכת של חדרים ואולמות. אמנם בעת החפירות נמצאו רק שני קטעי קירות מחמשת החדרים הללו ותכניתם שוחזרה במלואה בידי נצר (ראו איור 4). ניכר דמיון בין שני המכלולים, אם כי המבנה ביריחו גדול פי שניים מהתאטרון בהרודיון. הדמיון מתבטא בחלוקת מערכת המושבים לשני גושים שביניהם מסדרון ובגרמי המדרגות האנכיים

הקשורים אל מערכת החדרים הצדדים שמעל מערכת המושבים, ובעיקר בארגון מערכת החדרים בראש מרכז מערכת המושבים, בסטיו העמודים שביניהם. נראה אפוא כי מעבר למרכיבים קלסיים מקובלים, בשני המבנים הייתה התכנית הבסיסית זהה. אף שההיפודרום נבנה כנראה מעט מאוחר יותר. נצר קשר את בנייתו אל חנוכת קיסריה (נצר 2006: 280). כעת, לאחר גילוי של התאטרון בהרודיון, אפשר להציע שחזור שונה במקצת למערכת החדרים שבראש התאטרון.

המכלול החשוב לענייננו הוא שורת החדרים הצמודה למערכת המושבים. לדעתנו, קיימת אפשרות סבירה שגם ביריחו, כמו בהרודיון, בראש מערכת המושבים היה תא מלכותי, ולא חדר מעבר, ולצדו חדרים קטנים ממנו. ייתכן ששני החדרים החיצוניים שימשו למעבר, ולא כפי שסבר נצר, כי רק החדר המרכזי שימש מעבר דרך החצר אל מכלול

החדרים, במבנה שלדעתו שימש לאירוח או גימנסיון. כיום, לאחר גילוי מכלול החדרים בראש התאטרון בהרודיון, אפשר להציע שהחדר המרכזי שימש חדר קבלה, או תא מלכותי, והחדרים הצמודים שימשו לשירות ולמעבר (איור 4).

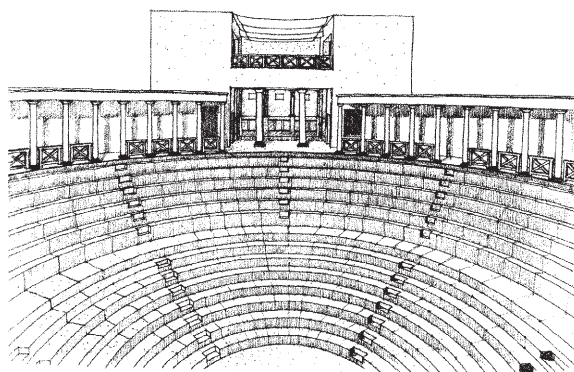
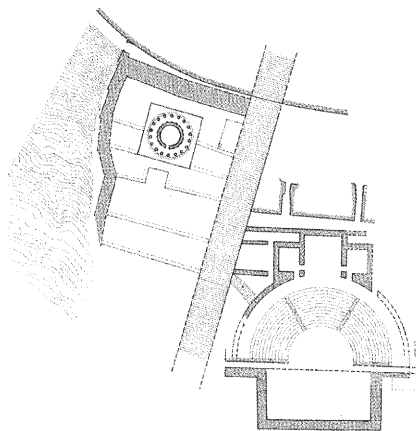
שני המבנים, ביריחו ובהרודיון, נבנו כדי לשרת קהל מאנשי חצרו של הורדוס בקרבת ארמונו. מכלול ההיפודרום מוזכר אף אצל יוספוס כמקום צאתה של תהלוכת הקבורה של הורדוס (קדה"י יח, 174–178; מלה"י א, 659–669).

גילוי תאטרון פרטי הקשור לארמון או לוילה פרטית נדיר בממצא הארכאולוגי. יש לציין, כי כמה תאטרונים משלהי המאה ה'ד' לפני הספירה כבר התגלו במכלולי הארמונות של המלכים המקדוניים באיגאי (*Aigae*), בפלה ובאלכסנדריה, וייתכן שהורדוס הכיר את התאטרון שבנה אלכסנדר הגדול באלכסנדריה, אבל רוב המבנים האלו לא השתמרו.²³ ואילו דוגמה נוספת לתאטרון או לאודאון באחווה פרטית המתוארכת בערך לפרק זמנו של הורדוס התגלתה באחוזתו של אותו ודיוס פוליו בפאוסיליפום, ודוגמה שנייה באחוזת אגריפא פוסטומוס (*Agrippa Postumus*) בפלנסיה (*Planasia*; איור 5).²⁴ סביר ביותר להניח, שמבנים מסוג זה, שנבנו בשטח פרטי, היו רב-תכליתיים ושימשו תאטרון ואודאון גם יחד – הן להצגות הן למופעי קונצרט ושירה – כמו המבנים הרב-תכליתיים שבנה הורדוס בקיסריה וביריחו (וייס 2013: 229).

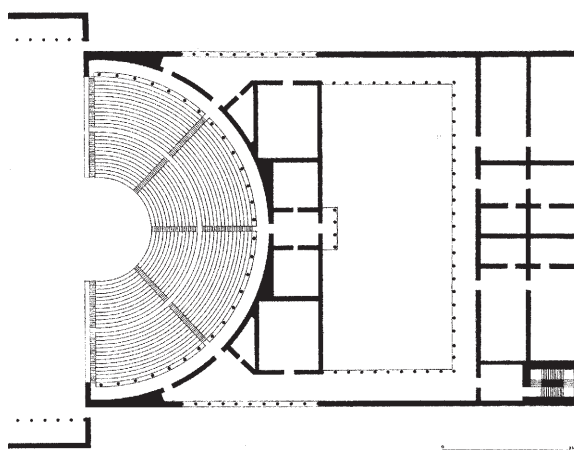
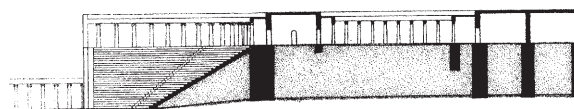
בפאוסיליפום, אחוזתו של ודיוס פוליו, נמצא לפי זיהויו של גינתר אודאון עם "תא אימפריאלי" (גינתר 1913: 41–47). האודאון, שקוטר מערכת המושבים בו 26 מ', נבנה בבטון רומי (*opus cementicum*) מצופה באבנים (*opus reticulatum*) או בלבנים (*opus latericium*). מידות ה"תא האימפריאלי" 7 × 8 מ' (סיר 2006: 130), מידות הדומות למידות התאטרון בהרודיון. גינתר סבר, על-פי שיטות הבנייה השונות במבנה, כי נעשו בו שינויים במהלך הזמן (גינתר 1913: 47), וישנם חוקרים הטוענים שהתא הוסף רק בתקופת הדריאנוס (סיר 2006: 130).

בפלנסיה נמצא תאטרון קטן מאוד, משולב בין מבני האחווה של אגריפא פוסטומוס.²⁵ קוטר מערכת המושבים בתאטרון זה 13 מ', והבמה הייתה כנראה עשויה מעץ (סיר 2006: 169).

בשתי האחוזות, שהפכו לרכוש המשפחה האימפריאלית לאחר מות בעליהן, נעשו שינויים לא מעטים, המקשים על תיארוך ברור של התאטרונים. יש המתארכים את הופעת מבני בידור אלה בוילות לא לפני שלהי השושלת היוליו-קלאודית, או התקופה הפלאווית (מילש 1987: 116).²⁶ אך בהסתמך על דוגמת התאטרון הקדומה בהרודיון, סביר להניח כי אכן נבנו מבנים קטנים לבידור בתחומי הווילות או האחוזות הפרטיות ברחבי האימפריה עוד לפני-כן, בין שמדובר בתאטרונים או באודאונים ממש ובין שבאולמות אירוח ומכלולים אחרים הנזכרים במקורות.²⁷ הורדוס בוודאי ידע עליהם, ואפשר שאף ראה אותם בנסיעותיו עוד לפני בניית התאטרון בהרודיון. ועוד זאת, גילוי התאטרון בהרודיון מחזק גם את האפשרות כי מבני הבידור בפאוסיליפום ובפלנסיה עם תא בראש מערכת

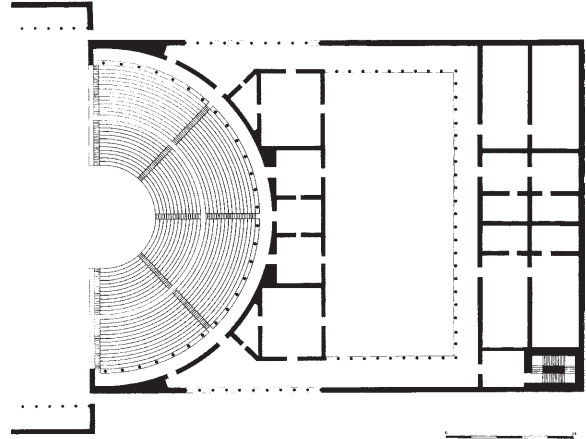
הרודיון, התיאטרון

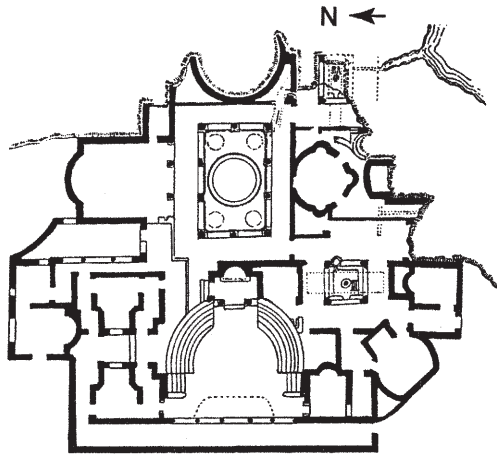
יריחו. ההיפודרום

איור 3: מבני הבידור בהרודיון וביריחו (על-פי נצר ולוריס-צ'אצ'י 2004)

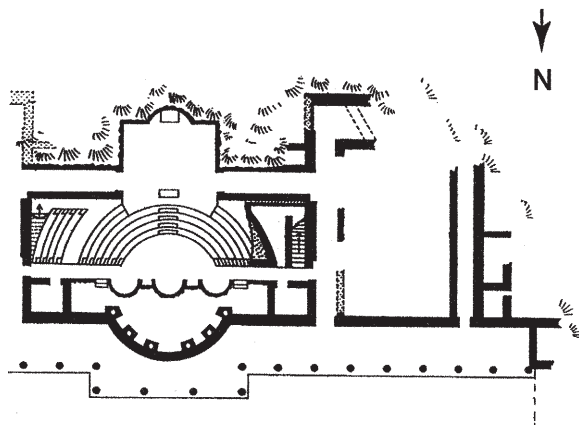
בשטח גני פומפיוס (*horti Pompei*) ובשילוב יוצא דופן של מבנים פרטיים וציבוריים (גליסון 1996: 209, 215, איור 3). מספר המבנים מסוג זה גדל בימי אוגוסטוס, ומוכרים כמה תאטרונים שנבנו בעת שלטונו שיש להם חדר או מבנה בראש מערכת המושבים. חדרים או מבנים אלו שימשו על-פירוב למקדש (איור 5). הם נבנו בעיקר באיטליה, למעט התאטרונים בווינה (נרבוננסיס, *Narbonensis*), בבילביליס (היספניה *Bilbilis*) והאודאון בניקופוליס (יוון). מבנה דומה ביותר לתאטרון בהרודיון, שבו החדרים שמעל מערכת המושבים נחלקים לשלושה, נמצא במונטגרטו טרמה שבאיטליה (*Montegrotto Terme*, סיר 2006: 177). מבין אלה, המבנה הדומה ביותר בממדיו ובתכניתו לזה שבהרודיון, ואולי אף המסקרן ביותר, הוא האודאון בניקופוליס, שכלל אף חדרים מפוארים מאחורי מערכת המושבים. החדרים

איור 4: הצעת שחזור למכלול המבנים בראש מערכת המושבים בהיפודרום ביריחו (בר־נתן וגרטלר)

פלנסיה, תיאטרון

פאוסיליפום, אודיאון

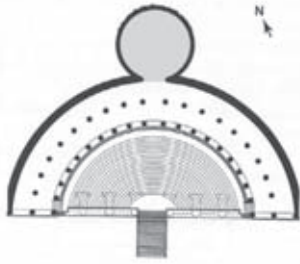
איור 5: מבני בידור באחוזות פרטיות מימי אוגוסטוס (על-פי סיר 2006: 130, 169)

המושבים נבנו כבר בימי אוגוסטוס (איור 6). חשוב לציין כאן, כי תופעה זו חוזרת בימי הדריאנוס, למשל בתאטרון הפרטי עם התא המלכותי שנבנה בוויילה שלו בטיבולי (סיר 2006: 140, תכנית 31).

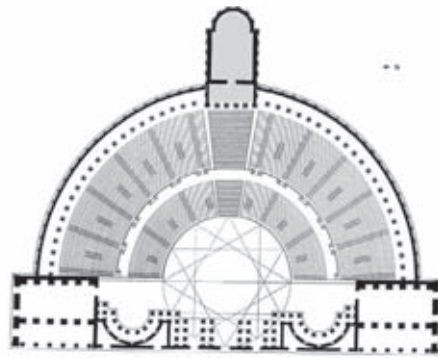
התאטרון ועיטורי הקיר שנתגלו בתא המלכותי בהרודיון מציגים היבט נוסף לקשר של הורדוס לתרבות היוונית-רומית ולהתמצאותו באופנות שהתחדשו ברומא, אפילו בתחום עיטור הארמונות והווילות ולא רק בפוליטיקה. נראה שהמבנה בהרודיון הוא התאטרון הרומי הקדום ביותר מבין אלה שהתגלו ביהודה, בערים היווניות בארץ-ישראל, בדרום סוריה ובפרובינקיה ערבית (סג"ל 2000: 23). לפי העדויות ההיסטוריות, התאטרון בירושלים הוקם קודם לכן, בסביבות שנת 28 לפני הספירה, אך המבנה טרם התגלה (נצר 2006: 302-303, טבלה 1). התאטרון בהרודיון נועד לבאי ביתו של המלך, כלומר היה תאטרון פרטי, בניגוד, למשל, לתאטרון שהורדוס בנה בקיסריה ובירושלים. על כך מעידות תכנית המבנה הקטן בהרודיון והתא המלכותי שבראש מערכת המושבים, אשר אפשר למלך לחלוק עם אנשיו או עם אורחיו רמי המעלה את החוויה וגם לשמור על פרטיותו. בכך הוא נבדל ממבנה תאטרון ציבורי, שבו ישב כלל הציבור רחוק ממבנה הבמה, דהיינו בשורות המושבים העליונים, ואילו המוכבדים ישבו באורקסטרה, או בתאים ובמושבים נפרדים (*tribunalia, bisellia*; סיר 2006: 2-7).

ברחבי האימפריה מוכרים תאטרונים שבראש מערכת המושבים שלהם מבנה שווהה בדרך כלל כמקדש. התאטרון המפורסם ביותר הכולל מקדש בראש מערכת המושבים הוא התאטרון של פומפיוס ברומא, המתוארך לשנת 55 לפני הספירה ונחשב לאב-טיפוס של תאטרונים מסוג זה (סיר 2006: 133-134, תכנית 25; וייס 2013: 233). זהו מבנה גדול ומורכב, אשר היה חלק ממכלול, שכלל את הפורטיקו של פומפיוס ואף את ביתו הפרטי (*domus rostrata*) – הכול

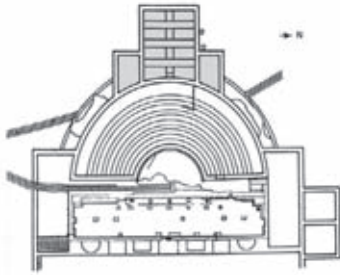

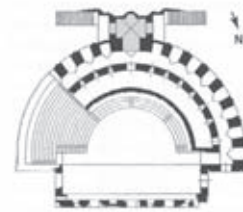
פרנסטה, התיאטרון במתחם פורטונה

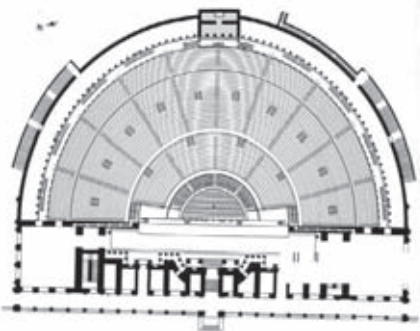
רומא, התיאטרון של פומפיוס

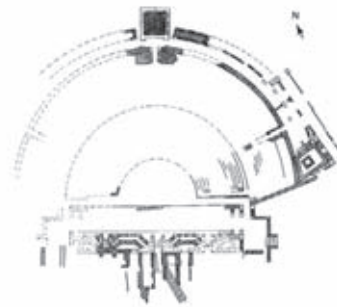
מונטגרטו טרמה, תיאטרון

ניקופוליס, אודיאון

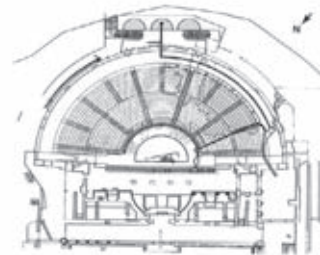
וינה, תיאטרון

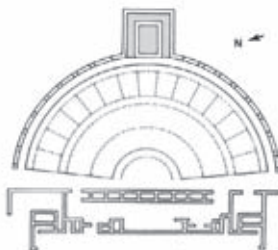
בילביליס, תיאטרון

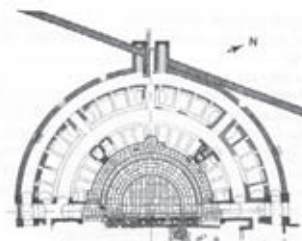
אורבס סלביה, תיאטרון

וולטרה, תיאטרון

קרסולה, תיאטרון

ספיניום, תיאטרון

שלו בטיבולי.²⁸ בימי הקיסרים האנטונינים נבנו מקדשים בראש מערכת המושבים בכמה מקומות במערב האימפריה, בעיקר באיטליה ובצפון אפריקה,²⁹ ואחד אפילו בפילדלפיה-עמאן שבסוריה-פלסטינה (סג"ל 1999: 82).

סיכום

יש להניח כי בזמן ביקוריו של הורדוס ברחבי האימפריה הוא נפגש עם אנשי חצרו של אוגוסטוס מכל הרבדים, וביניהם סנטורים, קונסולים ובעלי תפקידים ממעמד הפרשים. מן הסתם קשר קשרים אישיים עם מקורבים לשלטון, ולא רק עם מרקוס אגריפא, יד ימינו של אוגוסטוס, אשר ליחסיו עמו נודעה חשיבות ראשונה במעלה (בוודאי היה לו חלק בבניית נמל קיסריה), אלא גם עם אישים אחרים, כדוגמת פובליוס ודיוס פוליו, על-סמך העדות הארכאולוגית. היכרות זו בוודאי כללה אירוח באחוזות ובוילות פרטיות של ה"אצולה" הרומית מסוף התקופה הרפובליקאית ומראשית התקופה האימפריאלית. ביקורים אלה הטביעו את רישומם בהורדוס והדבר ניכר באימוץ טיפוסי מבנים שראה שם וביישומם במפעלי הבנייה שלו בארץ-ישראל. אך הורדוס לא רק אימץ את האדריכלות ואת התרבות היוונית-רומית, אלא גם הוסיף עליהן פרשנויות וחדושים משלו, כדוגמת התאטרון בעל התא המלכותי, ושילבם במכלול ארמונותיו, למשל בהרודיון ובהיפודרום ביריחו. התאטרון בהרודיון הוא העדות הארכאולוגית היחידה המתוארכת עד כה של תאטרון בעל תא מלכותי בראש מערכת המושבים, בנוי באחווה פרטית מימי אוגוסטוס. גילוי התאטרון גם מחזק את תיארוך הקמת התאטרונים בעלי התא בראש מערכת המושבים שבפאוסיליפום ובפלנסיה לתקופת אוגוסטוס, אף שבמרוצת הזמן חלו בהם שינויים שונים. נוסף לזאת, התגליות החשובות מהרודיון מאפשרות להציע היכרות אישית עם אחת הדמויות מחצרו של אוגוסטוס ולשפוך אור נוסף על עומק קשריו, התנהלותו וקשריו הפוליטיים של הורדוס בחצר זו.

המפוארים מעוטרים בציורי קיר אלא שהם תת-קרקעיים (סיר 2006: 177-178). עיר זו, שלידה התרחש קרב אקטיוס, מסמלת את ניצחונו של אוגוסטוס על מרקוס אנטוניוס וקלאופטרה, ושמו של הורדוס נקשר אליה כתורם לבנייתה (מלה"א, 425).

תאטרונים בעלי מבנה מקדש (?) או תא משולב בראש מערכת המושבים לא היו נפוצים. יש להניח, גם על-פי אופי חלוקת סוגי הקהל בתאטרונים ציבוריים, כי מבנים אלו שימשו לאלים (*sacellum*). לעומת זאת, תאים בראש מערכת המושבים ששימשו לאירוח נכבדים נבנו רק בתאטרונים פרטיים. מכאן שהתאטרון בהרודיון, וכנראה אף זה שבמכלול ההיפודרום ביריחו, יכולים להיות דוגמה לתאטרון פרטי ששימש לצרכים פרטיים לקהל המקורב להורדוס, לצד מבני הבידור הציבוריים שבנה בירושלים, בקיסריה ובשומרון. אפשר להניח, שהורדוס עצמו הכיר תאטרונים כאלה בביקוריו ברומא, ואולי אפילו בהשפעת ודיוס פוליו, אם כי זהו המבנה הקדום היחיד מטיפוס זה המתוארך בוודאות. לשאלה, האם הורדוס היה הראשון שבנה תאטרון פרטי שבראשו תא מכובדים (וייס 2013: 230-235), או שהיה בין הראשונים לאמץ תאטרונים מסוג זה באחוזותיו בתוספת חידושים משלו, קשה לענות. נראה שהורדוס נחשף להופעת תאטרונים פרטיים בראשיתה והיה בין הראשונים לשלב אותם באחוזותיו הפרטיות, תחילה בתאטרון הרומי בהרודיון אחר כך במכלול ההיפודרום ביריחו.

וכן, לא זו בלבד שהורדוס היה הראשון שבנה מבני בידור בסגנון רומי באזורנו זמן קצר בלבד לאחר שנבנה התאטרון הקבוע הראשון מאבן ברומא, אלא הוא אף שילב אותם גם במערך הערים בממלכתו וגם במערך ארמונותיו הפרטיים. באמצעות בניית מבני הבידור ביקש הורדוס גם להשריש צד נוסף של התרבות היוונית-רומית בממלכתו (וייס 2013: 224). התופעה של בניית תאטרונים באחוזות פרטיות או בארמונות אינה נפוצה, כאמור, אבל היא מתחדשת במאה הב' לספירה, בייחוד בימי הדריאנוס, שבנה תאטרון פרטי בוילה

הערות

האמפורות שבמשלוח וגם על מספר המקומות שאמפורות אלו נמכרו/נקנו בהם. אף שאין בידינו מקורות מדויקים לגבי מה נחשב כמות מסחרית, ישנם כמה מקרים המאפשרים להציע מספר מינימום של כלים. גילוי אנייה טרופה מסוף המאה הב' לספירה, שבה נמצאו 200 אמפורות (גיבינס ופרקר 1986), מעיד שמשלוח מסחרי כלל לפחות מספר אמפורות דומה, למרות שבאנייה טרופה אחרת התגלו שרידים של קרוב ל-1700 אמפורות (דארמס 1980: 82). למסקנה דומה הגיעה גם בר-נתן לאחר חקר שני משלוחי האמפורות שנתגלו במצדה (בר-נתן 2006: 312-313).

8 אמפורות מהאי קוס היו פופולריות מאוד, ועם כניסת הרומאים לייצוא יין ושליטתם באיים האגאיים, העדיפו לחקות את צורתן של האמפורות מקוס. חיקויים אלו מכונים גם אמפורות "Koan", ראו בר-נתן 2006: 309, 313-314, 330.

1 אנו אסירות תודה לישראל שצמן על עזרתו הנדיבה בליווי כתיבת מאמר זה, ולזאב וייס על הערותיו הבונות.

2 אנו מודות מקרב לב לצוות החפירות של הרודיון על עזרתם, ובמיוחד לרועי פורת, שליווה את כתיבת המאמר בכל שלביו.

3 מחקר מפורט על אמפורות אלו יפורסם בידי ר' בר-נתן ו' גרטנר בכרך השלישי של דוחות הרודיון, שיעסוק באזור התאטרון.

4 PIR¹ V 213

5 בדוח חפירות מצדה פורסמה הכתובת בקריאה: NEPO (כותן וגייגר 1989: 219, מס' 946), קריאה שתוקנה בידי פינקלשטיין (2006).

6 תוצאות הבדיקות הפטרוגרפיות, שבוצעו בידי י' מיכנאביץ' (אוניברסיטת פוזנן, פולין), יפורסמו בעתיד במחקר משותף עם ר' בר-נתן.

7 הגדרת משלוח אמפורות כמסחרי מבוססת בעיקר על כמות

- 9 מנהג החלפת מתנות או שירותים מסוגים שונים (*beneficia*) היה מקובל בחברה הרומית הן בתקופת הרפובליקה הן בימי האימפריה. קשרים כאלו מכונים "ידידות בין אנשים שווי מעמד" (*amicitia*) ואילו בין אנשים ממעמד שונה התקיימה פטרונות (*patronage*), ובמקרים רבים עצם שליחת המתנה יצרה את הקשר הראשוני (גריפין 2003: 94-100), והצפייה הייתה להדדיות (*reciprocity*). התגמול יכול היה להתבטא בהענקת יוקרה, בעזרה או בתשלום כלשהו (פינקוק וויליאמס 1986: 54-55). קשרי ידידות אלו היו נושא חשוב במקורות עתיקים כדוגמת כתבי סנקה (*De Beneficiis*) או קיקרו (*De Officiis, De Amicitia*), והיו בשנים האחרונות לנושא רב עניין בחקר החברה הרומית (גריפין 2003). סוגיות כגון הדדיות, הלוואות וירושות (*exchange, loans, legacies*) נבחנות כגורם משפיע על הכלכלה הרומית (ורבוון 2012).
- 10 על חייו של ודיוס פוליו אין הרבה מידע, אלא שנוגד לעבד משהוחר באותו שם. הוא עצמו היה איש שנוא, אבל עשיר מאוד (סיס 1961). על עושרו של מועד אזור של אחד מעבדיו ששהוחר בידי אוגוסטוס (עבדים אלו נקראו *Augustalis*), פ' ודיוס פילוקליס (*P. Vedius Philocles*) מהעיר בנוונטום, ששילם בעבור 500 גלדיאטורים (CIL 9. 1703; פטרסון 2006: 143).
- 11 למשמעות התואר ראו דיון נוסף: קרוק 1955: 30-21; ודיוס פוליו מוזכר שם בעמ' 188, מס' 335.
- 12 טביעות חותם של פוליו, שנתגלו על לבנים בכמה וילות בלוקניה (*Lucania*), מלמדות על השתתפותו גם בתעשיית הלבנים (פרקיה וגואלטיירי 1998-99).
- 13 רכושו של פוליו, שכלל גם את האחוזה וגם את העבדים שלו, הפך דרך ירושה לרכושו הפרטי של אוגוסטוס. עוד ידוע, כי אוגוסטוס שחרר את העבדים האלה (פטרסון 2006: 143).
- 14 למעשה, האפשרות כי הורדוס שלח את בניו אליו וגם קשרי המסחר ביניהם מוסיפים נופך שונה לדמות זאת.
- 15 טביעה נוספת התגלתה בעת חפירת בית המרחץ במבצר הארמון (טסטא 1972: 83, מס' 58), וטביעות אחדות התגלו במסדרונות התת-קרקעיים של ארמון-מבצר ההר, ששימשו כנראה מחסנים (נצר 1981: 79-91; פינקלשטיין 2006). תיעוד מפורט יותר על ההקשר שנמצאו בו טביעות החותם יפורסם בעתיד בידי בר-נתן וגרטנר (הערה 3 לעיל).
- 16 אסיניוס פוליו נולד בשנת 75/76 לפני הספירה ומת בשנת 6 לספירה (PIR² A 1241).
- 17 על חייו ומפעליו ראו בושוורט 1972; מורגן 2000.
- 18 סיפור זה, על אכזריותו של האיש, מלמד בעקיפין גם על הונו הפרטי: באחותו לא רק גידל דגים טורפים בבריכות, אלא היה בבעלותו גם אוסף כלי זכוכית מיוחדים ויקרי ערך, ואוגוסטוס הורה לנתן אותם כעונש על מעשיו (דיו 54, 23, 1-6).
- 19 על ההשפעות האפשריות של אחוזת פוליו ואחוזה אחרות על האדריכלות של הורדוס נדון במאמר נפרד.
- 20 הגדרות מבני הבידור השונים, כגון תאטרון, אודאון או תאטרון קטן, לא יידונו במאמר זה. ברוב המקרים הגדרת מבנים ספציפיים כאלה מסתמכת על הגדרת החופרים או המחקרים שפרסמו בהם מבנים אלו.
- 21 תיאור מפורט של האדריכלות והסטרטיגרפיה של מכלול התאטרון יפורסם בעתיד ויעמוד במרכזו של הכרך השלישי בדוחות הסופיים של הרודיון. יסוכמו בו כלל החפירות שנערכו במדרון הצפוני של ההר, ממערב לגרם המדרגות. חפירות העונות האחרונות נערכו לאחר מותו של נצר (קלמן ואחרים 2012).
- 22 הממצא הקרמי, הפריטים האדריכליים וממצאים אחרים התפרסמו בכרך החמישי של דוחות החפירה של ארמונות החשמונאים והורדוס ביריחו בידי בר-נתן וגרטנר, פלג-ברק ונר-סוריאנו (בר-נתן וגרטנר 2013).
- 23 משלושת האתרים שהוזכרו, רק באיגיא נמצאו שרידי התאטרון במרחק כ-60 מ' מן הארמון (נילסן 1999: 81-82). באלכסנדריה התאטרון היה מקושר לארמון דרך מסדרון תת-קרקעי לפי תיאורו של פוליביוס (שם, שם: 130-131). תודה לזאב וייס שהעיר את תשומת לבנו לתופעה זו.
- 24 המבנה בפאוסיליפום, בשל מידותיו הקטנות, עיצוב מערכת המושבים וקיומו של תאטרון נוסף בקרבתו הוגדר כאודאון (גינתר 1913-41: 47), לעומת זאת, המבנה בפלנסיה נקרא תאטרון קטן (סיר 2006: 47), למרות שייטכן כי גם הוא תפקד כאודאון.
- 25 אגריפא פוסטומוס (*Marcus Vipsanius Agrippa Postumus*) היה בנו של מרקוס אגריפא, שנוגד לאחר מותו, אך בניגוד לאחיו, גאיוס ולוקיוס קיסר, לא אומץ בידי אוגוסטוס אלא רק לאחר מות שני אחיו הבכורים. אבל בשנת 9 לספירה הגלה אותו הקיסר כאשר לאי פלנסיה, לאחווה פרטית (דיו 56, 30). לאחר הוצאתו להורג בשנת 14 לספירה בנסיבות לא ברורות, הפכה האחווה בפלנסיה לרכושו של הקיסר החדש טיבריוס ובמהלך השנים עברה שינויים רבים (ורנר 2004: 88-89).
- 26 תיאור המבנים שנוי במחלוקת בשל הנתונים ההיסטוריים וגם בשל החפירות המוגבלות בשטח, בין היתר מכיוון שהשטח הוא אחווה פרטית עד היום.
- 27 לעניין הבידור, שהתקיים בוילות הרומיות לא רק בתוך הטריקליניום או בחדר הקבלה, ראו דונבבין 1996: 71-66.
- 28 בויליה בטיבולי נתגלו שני תאטרונים בעלי תא מלכותי (סיר 2006: 141-140).
- 29 תאטרונים נוספים שבהם מקדשים נמצאו בצפון אפריקה בטיפסה, טימגד, קלמה, דוגה (סיר 2006: 272-277, 287-288).

ביבליוגרפיה

- וד' מבורך (עורכים), הורדוס: מסעו האחרון של מלך יהודה, ירושלים, עמ' 67-79.
- בושוורט 1972 = A.B. Bosworth, "Asinius Pollio and Augustus", *Historia* 21, pp. 441-473
- בלדצי" 1968 = P. Baldacci, "Alcuni aspetti dei commerci nei territori cisalpini", *Atti, Centro studi e documentazione sull'antichità classica* 1, pp. 5-60

- אובידיוס, פסטיבלים = Ovid, *The Fasti of Ovid* (edited with notes and indices by G.H. Hallam), London 1888
- אטקינסון 1962 = K.M.T. Atkinson, "The 'Constitutio' of Vedius Pollio at Ephesus and Its Analogies", *Revue internationale des droits de l'antiquité* 9, pp. 261-289
- אקר 2013 = א' אקר, "לסעוד על שולחן המלך", בתוך: ס' רוזנברג

- יוספוס קדה"י = יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, תרגום: א' שליט (הדפסה שלישית), ירושלים 1983.
- יוספוס מלה"י = יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים, תרגום: ל' אולמן, ירושלים 2009.
- חותן וגייגר 1989 H. Cotton and J. Geiger, *Masada II: The Yigael Yadin Excavations 1963–1965, Final Reports. The Latin and Greek Documents*, Jerusalem
- ליכטנברגר 1999 A. Lichtenberger, *Die Baupolitik Herodes des Großen* (Abhandlungen des Deutschen Palästina-Vereins 26), Wiesbaden
- מורגן 2000 L. Morgan, "The Autopsy of C. Asinius Pollio", *JRS* 90, pp. 51–69
- מילש 1987 H. Mielsch, *Die römische Villa: Architektur und Lebensform*, München
- נילסן 1999 I. Nilsen, *Hellenistic Palaces: Tradition and Renewal* (Studies in Hellenistic Civilisation 5), Aarhus, 1999
- נצר 1981 E. Netzer, *Greater Herodium* (Qedem 13), Jerusalem
- נצר 1995 = א' נצר, "מבנה בידור רב-תכליתי מימי הורדוס ביריחו", *מהקרי יהודה ושומרון ה', עמ' 141–135*.
- נצר 2006 E. Netzer, *The Architecture of Herod the Great Builder*, Grand Rapids MI
- נצר ולוריס-צ'אצ'י 2004 E. Netzer and R. Laureys-Chachy, "The Hippodrome in Jericho: A Multi-Functional Complex", in: E. Netzer and R. Laureys-Chachy, *The Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho, Final Reports of the 1973–1987 Excavations, II: Stratigraphy and Architecture*, Jerusalem, pp. 195–232
- נצר ואחרים 2009 = א' נצר, י' קלמן, ר' פורת ור' צ'אצ'י-לוריס, "קבר הורדוס ותאטרון מלכותי במורד ההר בהרודיון", *קדמוניות 138*, עמ' 117–104.
- סג"ל 1973 = 27–29 A. Segal, "Herodium", *IEJ* 23, pp. 27–29
- סג"ל 2000 = א' סג"ל, התאטרונים בארץ ישראל בעת העתיקה, ירושלים.
- סימ 1961 R. Syme, "Who Was Vedius Pollio", *JRS* 51, pp. 23–30
- סיר 2006 F. Sear, *Roman Theaters: An Architectural Study*, Oxford
- פורת, קלמן וצ'אצ'י 2013 = ר' פורת, י' קלמן ור' צ'אצ'י, "קבר הורדוס ומכלול ההנצחה שלו בהרודיון: סקירה מעודכנת, תובנות ויעדים", בתוך: ג' שטיבל ואחרים (עורכים), *חידושים בארכאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ז*, ירושלים, עמ' 286–257.
- פטרסון 2006 J.R. Patterson, *Landscapes and Cities: Rural Settlement and Civic Transformation in Early Imperial Italy*, Oxford
- פינקלשטיין 2006 G. Finkielsztejn, "Vedius Pollio, producteur de vin à Chios et Cos et fournisseur d'Hérode le Grand", in: D. Długosz (éd.), *Grecs*, D. Braund, "Four Notes on the Herods", = 1983 *Classical Quarterly* 33/1, pp. 239–242
- בר-נתן 2006 R. Bar-Nathan, *Masada VII: The Yigael Yadin Excavations 1963–1965, Final Reports. The Pottery of Masada*, Jerusalem
- בר-נתן וגרטנר 2013 R. Bar-Nathan and J. Gärtner, *The Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho. The Final Reports of the 1973–1987 Excavations, V: The Finds*, Jerusalem
- בר-נתן וגרטנר בדפוס = 2013 R. Bar-Nathan and J. Gärtner, "Imported Amphorae at Herodium", in: *Herodium III* (forthcoming)
- גיבינס ופרקר 1986 D.J.L. Gibbins and A.J. Parker, "The Roman Wreck of c. AD 200 at Plemmirio, near Syracuse (Sicily): Interim Report", *International Journal of Nautical Archaeology* 15/4, pp. 267–304
- גינתר 1913 R.T. Günther, *Pausilypon, the Imperial Villa near Naples*, Oxford
- גליסון 1996 K. Gleason, "Ruler and Spectacle: The Promotory Palace", in: A. Rabban and K.G. Holum (eds.), *Caesarea Maritima: A Retrospective after Two Millennia*, Leiden, pp. 208–227
- גריפין 2003 M. Griffin, "De Beneficiis and Roman Society", *JRS* 93, pp. 92–113
- דארמס 1980 J.H. D'Arms, "Senators' Involvement in Commerce in the Late Republic: Some Ciceronian Evidence", *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History* (Memoirs of the American Academy in Rome 36), pp. 77–89
- דונבבין 1996 K.M.D. Dunbabin, "Convivial Spaces: Dining and Entertainment in the Roman Villa", *JRA* 9, pp. 66–80
- דיו קסיוס = 51–55 Dio Cassius, *Roman History*, Books 51–55, Vol. VI (translated by E. Cary, Loeb Classical Library 83), London 1917
- וב 1996 P. Webb, *Hellenistic Architectural Sculpture: Figural Motifs in Western Anatolia and Aegean Islands*, Madison WI
- וייס 2013 = ז' וייס, "מבני הבידור להמונים בממלכת הורדוס", בתוך: ס' רוזנברג וד' מבורך (עורכים), *הורדוס: מסעו האחרון של מלך יהודה*, ירושלים, עמ' 236–224.
- ורבון 2002 K. Verboven, *The Economy of Friends: Economic Aspects of Amicitia and Patronage in the Late Republic* (Collection Latomus 269), Brussels
- ורנר 2004 E.R. Varner, *Mutilation and Transformation: Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*, Leiden
- טסטה 1972 E. Testa, *Herodium IV: I graffiti e gli ostraka* (Studium Biblicum Franciscanum 20), Jerusalem

- Bailey (ed.), *Cambridge Classical Texts and Commentaries*, Cambridge 1965–1970
- קלמן ואחרים 2012 = י' קלמן, ר' צ'אצ'י, א' גוטפלד ור' פורת, "חידושים בחפירות משלחת אהוד נצר בהרודיון", *חידושים בארכאולוגיה של ירושלים וסביבותיה* 1, עמ' 181–193.
- L. Capponi, "Maecenas and Pollio", *ZPE* = 2002 קפוני 14, pp. 181–184
- J. Crook, *Consilium Principis: Imperial Counsils and Counsellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge = 1955 קרוק
- S. Rozenberg, *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho, The Final Reports of the 1973–1987 Excavations, IV: The Decoration of Herod's Third Palace at Jericho*, Jerusalem = 2008 רוזנברג
- רוזנברג 2013 = ס' רוזנברג, "עיטורי הפנים בארמונות הורדוס", בתוך: ס' רוזנברג וד' מבורך (עורכים), *הורדוס: מסעו האחרון של מלך יהודה*, ירושלים, עמ' 166–223.
- D.R. Schwartz, *Agrippa I: The Last King of Judea* (Texte und Studien zum antiken Judentum 23), Tübingen = 1990 שוורץ
- D.R. Schwarz, "Herod/Herodian Dynasty", = 2013 שוורץ *Religion Past and Present*, Brill Online, http://brillonline.nl/entries/religion-past-and-present/herod-herodian-dynasty-SIM_09698
- P. Scherrer, "Augustus, die Mission des Vedius Pollio und die Artemis Ephesia", *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Wien = 1990 שרר
- Juifs, Polonais: à la recherche des racines de la civilisation européenne*. Actes du colloque organisé à Paris par l'Académie Polonaise des Sciences le 14 novembre 2003, dédié à Joseph Méléze-Modrzejewski, Paris, Varsovie, pp. 17–34
- D.P.S. Peacock and D.F. Williams, *Amphorae and the Roman Economy: An Introductory Guide*, London and New York 1986 = 1986 פיקוק וויליאמס
- L.H. Feldman, "Asinius Pollio and Herod's Son", *Studies in Hellenistic Judaism*, Leiden, pp. 52–56 = 1996 פלדמן
- Pliny, *Natural History* in Ten Volumes, Vol. III, Books 8–11 (translated by H. Rackham, Loeb Classical Library 353), Cambridge MA 1940 = פליניוס
- H. Fracchia and M. Gualtieri, "Roman Lucia and the Upper Bradano Valley", *MAAR* 43–44, pp. 295–343 = 1998–99 פרקיה וגואלטיירי
- A. Tchernia, "Une marque d'amphore Au nom de P. Vedius Pollio", *Rivista di Studi Liguri* 35, pp. 145–148 = 1969 צ'רניה
- M. Cottier, M.H. Crawford, C.V. Crowther, J.-L. Ferrary, B.M. Levick, O. Salomies, and M. Wörrle (eds.) *The Customs Law of Asia*, Oxford = 2009 קוטייה ואחרים
- N. Kokkinos, *The Herodian Dynasty: Origins, Role in Society and Eclipse* (Journal for the Study of Pseudepigrapha, Suppl. Ser. 30), Sheffield = 1998 קוקינוס
- Cicero, *Letters to Atticus*, D.R. Shackleton = קיקרו